

Ірина КОЛЕСНИКОВА,
асистент Таврійського
національного університету
ім. Володимира Вернадського

УКРАЇНСЬКА ФРАЗЕОЛОГІЧНА МІКРОСИСТЕМА

«РИСИ ХАРАКТЕРУ ЛЮДИНИ»

Ідеографічний аспект

УДК 811.161.2'373.72:81'23

У статті подано методичку структурно-семантичного моделювання фразеологічної мікросистеми «Риси характеру людини» у вигляді семантичних груп, семантичних полів, тематичних груп тощо; спираючись на опрацьовані у психології онтологічні засади структурування рис характеру людини, виявлено їхню категоризацію, архітектоніку й семантичне наповнення в межах відповідного тематичного поля «Риси характеру людини».

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологічна ідеографія, семантико-мотиваційні моделі.

Наукові студії лінгвістики, психології і лінгвокультурології порубіжжя ХХ–ХХІ ст. зорієнтовані на людину як мовну особистість і як частину живої природи. Тому стають актуальними розвідки, присвячені ідеографічному опису фразеологічних одиниць (далі ФО) з антропним компонентом значення, аналізові їхньої структурно-семантичної і концептуальної організації, виявленню засобів образної номінації, аналізові спільних і відмінних мотиваційних моделей, зокрема й національно-культурних особливостей вербалізації дійсності в українській мові.

Праці, сфокусовані на суб'єктивні пізнання – людини, засвідчили інтерес учених до широкого кола проблем, з якими працюють на матеріалі генетично споріднених і неспоріднених мов: антропоцентризм фразеологічної семантики (Б.Ажнюк, О.Забуранна, А.Емірова та ін.), взаємодія фразеотвірних компонентів у процесі утворення узагальнено-образної семантики (Б.Ажнюк, В.Білоноженко, А.Емірова та ін.), мовні механізми виникнення емотивності ФО, її зв'язки з іншими компонентами фразеологічного значення (М.Гамзюк), національно-культурна специфіка семантики ФО (Б.Ажнюк, А.Емірова, В.Коваль, О.Левченко, О.Тищенко, В.Ужченко та ін.) тощо.

Значущість рис характеру людини пояснює високу частотність фіксації їх у фразеології української, англійської та інших мов. Це відзначали дослідники О.Арсентьєва – на матеріалі російської та англійської мов [1], М.Літвінова, досліджуючи семантичні властивості відповідних фразеологічних одиниць на матеріалі німецької мови [4], І.Подюков, розглядаючи російські діалектні і розмовно-просторічні фразеологізми, походження яких пов'язується не тільки з обрядами, звичаями, повір'ями, а й з оцінкою фізичних і моральних властивостей людини [6], О.Райхштейн – на матеріалі зіставного аналізу німецької і російської мов [8].

Мета цієї статті полягає в цілісному ідеографічному описі фразеологічної мікросистеми «Риси характеру людини» в українській мові у структурно-семантичному й ономазіологічному аспектах.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) схарактеризувати позамовні та внутрішньомовні чинники формування фразеологічних макро- та мікросистем у різних мовах; 2) описати структуру ідеографічної ієрархії фразеологічної мікросистеми мови; 3) визначити психо-

логічні засади дослідження мікросистеми ФО «Риси характеру людини»; 4) виявити основний корпус мікросистеми певної ФО в українській мові; 5) проаналізувати ідеографічні характеристики тематичних груп ФО «Риси характеру людини за ставленням до справи», «Риси характеру людини в межах концепції *я – інший*», «Риси характеру людини в межах концептів *сам – себе*»; 6) простежити деякі чинники, що впливають на наповнення фразеологічної мікросистеми мови.

Матеріалом для дослідження послужили 873 ФО української мови, що позначають риси характеру людини.

Особливо актуальними в контексті нашої роботи вважаємо наукові розвідки, побудовані з використанням доробку інших галузей науки, наприклад, лінгвістики і психології, лінгвістики й історії, лінгвістики і культурології. Тому не випадково фразеологічна ідеографія пов'язана мережею міжпарадигмальних зв'язків із психологією, лінгвокультурологією, когнітивною ономазіологією і спирається на факти, опрацьовані в сучасній психосемантиці, психології тощо.

Лінгвокультурологія є найактивнішою галуззю лінгвістики, яка займається виявленням національно-культурної інформації в мові. Нині такі фразеологи, як Г.Бухонкіна, О.Каракуця, О.Івченко, О.Левченко, О.Тищенко та ін., означають свої студії як лінгвокультурологічні.

Вирізнення і лексичних, і фразеологічних макро- та мікросистем має конче підпорядковуватися певному мовному членуванню світу й будуватися на поняттєво-логічних принципах (екстралінгвальний чинник), ґрунтуватися на наявності в семантичній структурі всіх членів вирізненої макро- та мікросистеми спільної – інтегрованої – семантичної ознаки (інтралінгвальний чинник) [7].

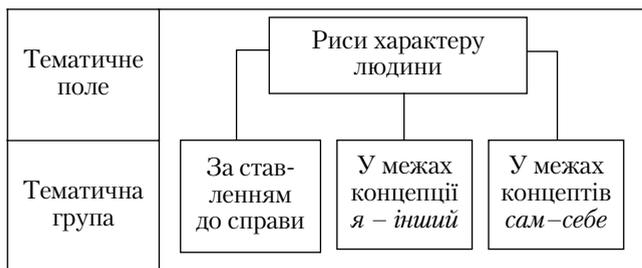
З позиції семантико-мотиваційних моделей творення виокремлено кілька концептосфер за співвідношенням *людина – соціум*: інтелектуально-раціональну, соматичну, стереотипи вербальної і мовленнєвої поведінки, жестову, соціальну, семантико-аксіологічну, предметно-артефактуальну, просторову, агентивну, фаунонімну, флоронімну [10].

У дослідженні ми скористалися схемою ідеографічної класифікації мови, яку запропонував професор Ю.Прадід і яка апробована в роботах його учнів Н.Грозьян, І.Колеснікової, Л.Кубединової та ін.

Ця ідеографічна класифікація має таку структуру: синонімічний ряд → семантична група → семантичне поле → тематична група → тематичне поле → ідеографічна група → ідеографічне поле, де **семантична група** – два або більше синонімічні ряди, пов'язані між собою спільною семантичною ознакою; **семантичне поле** – дві або більше семантичні групи, споріднені загальною інтегральною семою; **тематична група** – два або більше семантичних поля, що називають видові різновиди одного і того самого ряду предметів, явищ довкілля тощо; **тематичне поле** – об'єднання двох або більше тематичних груп, що називають родові різновиди одного й того самого ряду предметів, явищ тощо; **ідеографічна група** – два або більше тематичних полів; **ідеографічне поле** – дві й більше ідеографічні групи, що характеризують різні аспекти дійсності: флору, фауну, людину [6].

Аналіз фразеологічного складу української мови дає змогу запропонувати ідеографічну структуру тематичного поля фразеологічних одиниць на позначення рис характеру людини, що корелює із визначеннями, якими послуговуються у психології (див. схему).

Схема ідеографічної структури тематичного поля ФО «Риси характеру людини»

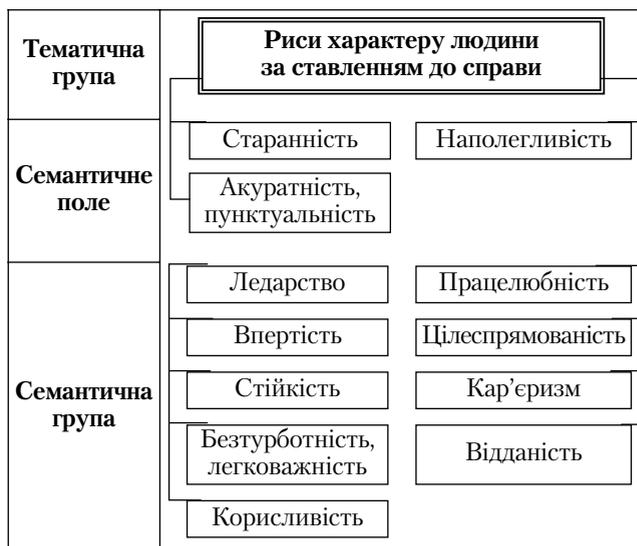
Важливою властивістю тематичного поля ФО «Риси характеру людини» є взаємозв'язок і взаємопроникність, що підтверджують здобуті результати ідеографічного дослідження цієї мікросистеми.

Ідеографічний аналіз тематичної групи ФО «Риси характеру людини за ставленням до справи» в українській мові засвідчує, що релевантні ознаки відображені в широкому діапазоні фразеологічних засобів. Такі якості яскраво виявляються в ситуації вибору поведінки або її способу, вони формуються під впливом географічних та історико-культурних особливостей. Тематичні групи ФО «Риси характеру людини за ставленням до справи» утворюють багаторядну структуру, якій властиві складні зв'язки між ієрархічними ланками. Структурна схема цієї тематичної групи в українській мові має ланцюжок **семантична група → семантичне поле**.

Тематична група ФО «Риси характеру людини за ставленням до справи» охоплює 3 семантичні поля та 9 семантичних груп (див. схему).

Уявлення про байдужу людину в семантичній групі корелюється із самоізоляцією, втечею від об'єктивної дійсності: *Сказано: своя кістка, своя кров [дитина]! Не обросте вона жиром у розкошах* (Панас Мирний), оскільки *крига, жир, мох* не здатні пропускати до людини будь-які прояви руху думки, по-

Схема ідеографічної структури тематичної групи ФО «Риси характеру людини за ставленням до справи» в українській мові

чуттів [11], тому й не можна дістатися до органів, які «відповідають» за почуття, – до серця і душі. У семантичній групі працелюбність має позитивне оцінне значення. Мотивація у ФО цієї мікросистеми характеризується компонентом-соматизмом *руки*: *Лаврін був розумака і майстер на всі руки – і косити, і молотити, і навіть сам шив чоботи* (О.Донченко). В українській мові є образи, створені на основі порівняння: – *Лемех крутиться наче білка в колесі, незважаючи на погане здоров'я* (В.Москалець).

Наполегливість характеризується вербальними діями в семантичному полі на зразок *наполягати, домагатися, переконувати*: *Вам нічого і не встелю щипи у голову* (Ю.Смолич). Крім того, характерною є символізація фізичного тиску: *Крок за кроком, дуже повільно, але впевнено, мертвою хваткою вчепившись у роботу, іде він до виявлення помилки в зенітній ракеті* (В.Собко).

Загальновідомо, що варіантність рис характеру проявляється не тільки в їхній якісній своєрідності, але й у ступені вираження ознаки [9]. Наполегливість може трансформуватися в упертість, коли акцентується дія або поведінка. Крім того, семантична група на позначення впертості має фаунічну мотиваційну ознаку, де впертість, зятятість уособлює *віслох* [10; 11]: *Та твій брат впертий мов осел* (не зафіксовано ФСУМ).

Цілеспрямованість належить до загальнолюдських чеснот. У цій семантичній групі наголошена мотиваційна ознака досягнення успіху в будь-якій діяльності: *А він хоче, щоб я кинула роботу і вийшла за нього. Ну, ото й не може втихомиритись, чіпляється, як реп'ях до кожуха. – Ось воно що, хлоп'яче діло! А ти свою лінію веди, – проговорив Канушевич* (Г.Коцюба).

Виявлено, що основою формування семантичної групи ФО, що корелює зі стійкістю, стала військова тематика (*Хоробрий збрій не схилив, вперед іде на битв дороги* (П.Усенко)). Наголосимо, що само-

ствердження людини як особистості відбувається у протидії зовнішньому впливові.

Семантична група ФО, що віддзеркалює риси безтурботності, легковажності, теж має схожу образну мотивацію – засудження і висміювання необдуманих учинків та марнотратства: – *І так я все життя – заднім умом живу. Ну, чого я з дому поїхала?! І куди мене лиха година несе!* (А.Головко). Значну частину ФО на позначення цих рис утворено на основі метонімічного образу *голова*, який широко представлений в семантичній групі: *Дівчина вона гарненька, гудить не буду. Тільки у неї, здається, трохи зайчики в голові стрибають* (С.Васильченко). Очевидно, це є свідченням давніх уявлень людини про те, що голова символізує добрі і злі наміри людини [5].

Унікальною в кількісному і змістовому плані виявилася мікросистема для опису старанності, представлена відповідним семантичним полем. Для досягнення певної мети людина докладатиме щонайбільше зусиль і вміння (*Бійці його вже другий день заливалися потом під важкими в'юнами з матеріальною частиною мінометів* (О.Гончар). Крім того, український народ цінує не тільки фізичну працю, а й інтелектуальну: *Кілька журналістів стоять обіч, ловлячи кожне слово* (Літературна Україна).

Семантична група, яка стосується кар'єризму, мотиваційно пов'язана з використанням плодів чиеїсь праці, чужих успіхів, досягнень: *Виявилось, коли ми перевірили роботу Званова, що ударник з нього липовий. На роботі він намагається виїхати на плечах товаришів* (О.Донченко), із досягненням вищого становища, статусу в суспільстві: *Його постійною мрією було швидше виїти в люди і зажили самостійним життям* (М.Гарнавський), і має негативно марковану конотацію.

Образно-смісловим центром формування фразеологічної мікросистеми на позначення відданості стали зовнішні і внутрішні соматизми (*кістки, кров, кишки*): *Душею і тілом був [Глухенький] відданий армії* (О.Гончар).

Семантичне поле з глибинним значенням акуратності, пунктуальності організоване довкола ФО з компонентом предметів-хронометрів (годинник, компас, терези), властивості яких асоціюються з по-

ведінкою організованої людини: *Півтори години вичаїв для сну – стільки й спав. Проснувся хвилиною в хвилину* (І.Гребенюк).

Особливістю ФО семантичної групи, що окреслює корисливість, є вербальні позначення певних дій на зразок *наживатися, привласнювати*, прикметно, що в своїй основі вони пов'язані з рухами до себе: *І в чому ж він помилювся сам?.. Чому ж такий нещасливий? І вдома, й на роботі. Не зрїб під себе, не чіплявся в чужі горлянки* (Ю.Мушкетик).

Ідеографічна концептуалізація тематичної групи ФО «Риси характеру людини за ставленням до справи» з позиції семантико-мотиваційних моделей дала змогу виявити кілька концептосфер і семіотичних опозицій.

В українській мові семантична група на позначення *кар'єризму* має негативно марковану конотацію. У семіотичній опозиції *лідарство / працелюбність* домінантною виявилася семантико-аксіологічна модель, пов'язана з моральними цінностями соціуму. Фразеологічні мікросистеми на позначення *цілеспрямованості, старанності, безтурботності, легковажності* ґрунтуються на образі людини, яка для досягнення певної мети докладатиме щонайбільше зусиль і вміння, водночас уникаючи нерозважливих учинків і марнотратства. Особливістю ФО мікросистеми, яка стосується *корисливості*, є мотив простору, поєднаний із поняттям руху. Виявлено, що в семантичній групі на позначення *стійкості* використано образи військових реалій. Фразеологічна мікросистема, що стосується *впертості*, має характерну мотиваційну ознаку – асоціацію з представниками тваринного світу.

Отже, здобуті результати характеризуються тим, що вперше здійснено комплексний ідеографічний опис тематичної групи «Риси характеру людини за ставленням до справи» з огляду на структуру, семантику і способи номінації фразеологічних одиниць. З'ясовано зв'язок антропних фразеологічних позначень із мовними концептосферами та аксіологічними універсальними в українській мовній картині світу. Запропонована методика застосована для характеристики інших фразеологічних мікросистем мови.

Література

1. Арсентьева Е. Сопоставительный анализ фразеологических единиц (На материале фразеологических единиц, семантически ориентированных на человека в английском и русском языках) / Е.Арсентьева. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1989.
2. Жайворонко В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В.Жайворонко. – К.: Довіра, 2007.
3. Левченко О. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: Монографія / О.Левченко. – Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2005.
4. Літвінова М. Семантичні властивості фразеологічних одиниць зі значенням рис характеру людини (на матеріалі німецької мови XIX–XX ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / М.Літвінова; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2004.
5. Маковский М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: образ мира и мира образов / М.Маковский. – Москва: Владос, 1996. 6.
6. Подюков И. Народная фразеология в зеркале народной культуры / И.Подюков. – Пермь: ПГПИ, 1991.
7. Райхштейн А. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии / А.Райхштейн. – Москва: Высшая школа, 1980.
8. Прадід Ю. Фразеологічна ідеографія (проблематика досліджень) / Ю.Прадід. – К.; Сімферополь; 1997.
9. Рубинштейн С. Основы общей психологии / С.Рубинштейн. – Санкт-Петербург: Питер, 2000.
10. Тищенко О. Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі: [монографія] / О.Тищенко. – К.: КДЛУ, 2000.
11. Ужченко В. Українська фразеологія / В.Ужченко, Л.Авксентьев. – Х.: Основа, 1990.